

ks. Stanisław Nabywaniec

Uniwersytet Rzeszowski

 <https://orcid.org/0000-0003-1117-536X>

Diecezja przemyska obrządku łacińskiego w świetle roczników diecezjalnych na lata 1938 i 1952. Próba bilansu zysków i strat

Roczniki diecezji przemyskiej na lata 1938¹ i 1952² zasługują na szczególną uwagę i analizę zawartości. Pierwszy z nich jest ostatnim schematycznym zestawieniem dotyczącym stanu diecezji przemyskiej przed wybuchem II wojny światowej i zmianami, jakie spowodowała ona w geografii, statystyce, demografii, strukturze i organizacji tejże diecezji. Rocznik na 1952 rok jest pierwszym po II wojnie światowej wydany drukiem. Ukazuje on sytuację w diecezji przemyskiej w bardzo newralgicznym punkcie dziejowym, zarów-

-
- 1 *Schematyzm diecezji przemyskiej ob. łac. na rok 1938*, Przemyśl 1938 (na okładce widnieje tytuł: *Rocznik diecezji przemyskiej ob. łac. 1938*).
  - 2 *Rocznik diecezji przemyskiej na rok 1952*, Przemyśl 1952.

no w kontekście zmian, jakie zaszły w diecezji, jak i ogólnopolskich zmian w polityce, także tej wyznaniowej.

W 1938 roku obszar diecezji przemyskiej obrządku łańcińskiego wynosił ok. 21 tys. km² i rozciągał się na terenach województw lwowskiego i krakowskiego. W granicach województwa krakowskiego znajdowały się parafie: dekanat brzosteki – Bieździedza, Brzostek, Brzyska, Kołaczyce, Sieklówka; dekanat jasielski – Bączal, Jasło, Sławęcín, Świącany, Szebnie, Tarnowiec, Trzcínica, Warzyce; dekanat żmigrodzki – w całości. Pozostała reszta terenów diecezji znajdowała się w granicach województwa lwowskiego. Po wojnie całość diecezji przemyskiej zamykała się w granicach województwa rzeszowskiego³, na którego północno-wschodnich krańcach leżały nadto parafie pozostałego skrawka archidiecezji lwowskiej.

Powierzchnia diecezji przemyskiej w wyniku powojennej zmiany granicy państwowej zmniejszyła się znacznie w porównaniu z jej stanem z 1939 roku – o jedną trzecią swego terytorium. Do 1951 roku teren diecezji obejmował około 13,5 tys. km², a po wymianie granic z lat 1951–1952 wzrósł do około 14 tys. km².

Rocznik na rok 1938 zawierał informację, że diecezja przemyska obrządku łańcińskiego należała, wraz z archidiecezją lwowską i diecezją łucką, do rzymskokatolickiej metropolii lwowskiej. Rocznik diecezjalny na rok 1952 nie podaje żadnej informacji co do przynależności metropolitalnej diecezji przemyskiej.

---

3 W lecie 1944 roku Rzeszów stał się drugim po Lublinie ośrodkiem kolaboracji polskich komunistów z sowietami, którzy przejmowali w Polsce władzę i tworzyli struktury komunistycznego państwa. W sierpniu 1944 roku powstał w Rzeszowie komunistyczny Tymczasowy Komitet Narodowy Rady Miejskiej. Powołano też lewicową Miejską Radę Narodową – w jej skład weszło 50 członków PPR-u i jej partii sojuszniczych oraz przedstawicieli związków zawodowych. Prezydentem miasta został Franciszek Ślusarczyk. Wkrótce w ratuszu odbyło się posiedzenie Wojewódzkiej Rady Narodowej, a miasto nieoficjalnie podniesiono do rangi stolicy województwa. Było to w pewnej mierze spowodowane tym, że linia frontu aż do stycznia 1945 roku nie dotarła do Krakowa, stąd Kraków nie mógł pełnić funkcji wojewódzkich. Istotniejszy wydaje się fakt, że funkcji stolicy województwa nie mógł już pełnić Lwów, który w powojennym porządku politycznym, przy akceptacji polskich komunistów, znalazł się poza granicami Polski. Ze względu na swe położenie Rzeszów stał się po Lublinie drugim centrum Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego powstałego w Moskwie z inicjatywy Stalina oraz mocnym ośrodkiem władzy komunistycznej. Formalnie ustanowienia województwa rzeszowskiego, mającego być wzorcową socjalistyczną jednostką administracji państwowej, dokonano dekretem rządu 7 VII 1945. Zob. *O patronach rzeszowskich ulic*, Rzeszów 1994, s. 92–94; J. Petrus, *Jak Rzeszów stał się siedzibą województwa*, Rzeszów 1989, s. 3–24; M. Kalisz, *Rzeszowska Golgota*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2009 nr 4 (99), s. 81–87; M. Malinkowski, *Powstanie dużego miasta*, Rzeszów 1991, s. 139; S. Nabywaniec, *Sprawa Obiektowa nr 1: Kościół. Kościół przemyski w świetle akt rzeszowskiej bezpieki (1944–1989)*, t. 1, Rzeszów 2011.

Biskupem diecezjalnym w obu przypadkach był bp Franciszek Barda, który ordynariuszem przemyskim został mianowany w 1933 roku. Nie nastąpiła również zmiana na stanowisku biskupa pomocniczego i wikariusza generalnego. Także od 1933 roku był nim bp Wojciech Tomaka, biskup tytularny helenopolitański.

9 września 1944 została ustalona granica polsko-sowiecka na odcinku zachodniej granicy Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej⁴. Ostatecznego sprecyzowania przebiegu polskiej granicy polsko-sowieckiej dokonano w Moskwie 16 sierpnia 1945⁵. Pewnej korekty granicy dokonano w 1948 roku na pograniczu polsko-ukraińskim, kiedy to do Polski powróciła miejscowość parafialna Medyka⁶. Stronie sowieckiej zależało na zatrzymaniu Niżankowic, stosunkowo dużej wsi, zatem nie wyraziła ona zgody na wytyczenie granicy biegiem rzeki Wiar, która opływała tę miejscowość po stronie wschodniej. Poszli natomiast Sowieci na pewne ustępstwa w odniesieniu do wsi Siedliska, następnie Jaksmanice i Sierakośce, a nawet ostatecznie do Medyki, na której z kolei zależało stronie polskiej⁷. Do Polski wróciły także wsie Hujsko i Siedliska.

W rezultacie ustaleń delimitacyjnych sowiecko-polskich powstała granica polityczna nie miała odniesienia do historii, dzieląc na dwie części obszar, który przynajmniej od XIV wieku stanowił jedność terytorialno-polityczną. Po polskiej stronie granicy, w pasie przygranicznym na odcinku należącym do diecezji przemyskiej pozostały, idąc od południa ku północy: Dźwiniacz Dolny, Wola Maćkowa (wieś opustoszała po wywiezieniu ludności do Związku Sowieckiego), Kwaszenina, Arłamów, Paclaw, Siedliska, Nowosiółki Dydzińskie, Sierakośce, Młodowice, Kupiatycze, Malhowice, Rożubowice, Jaksmanice, Siedliska, Medyka, Poździacz, Leszno, Zagroble (Zagreble – część Kalnikowa), Korczowa, Żmijowiska, Wólka Żmijowiska. Po ukraińskiej stronie granicy znalazły się: Teleśnica Oszwarowa, Strwiążyk, Ustianowa, Katynia,

4 Zob. A. A. Wawryniuk, *Granica polsko-sowiecka po 1944 roku (na odcinku z Ukrainą)*, Chełm 2015, s. 216–234.

5 C. Grzelak, *Granica wschodnia Polski w polityce wielkich mocarstw 1939–1945*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 1 (1998), s. 137.

6 M. Krajewski, *Dzieje Medyki. Zarys monograficzny*, Rzeszów 1982, s. 166; A. Wawryniuk, *Delimitacja wschodniej granicy Polski po II wojnie światowej w sprawie Medyki*, „Rocznik Przemyski” 48 (2012), s. 119–142.

7 P. Eberhardt, *Formowanie się polskiej granicy wschodniej po II wojnie światowej*, „Dzieje Najnowsze. Kwartalnik poświęcony historii XX wieku” 50 (2018) z. 2, s. 104.

Michowa, Truszowice, Podmostycze, Niżankowice, Wilunicze, Drozdowicze, Cyków, Byków, Starzawa, Krakowiec, Lipowiec⁸.

W wyniku tych zmian granic państwowych przesunęła się na zachód także granica wschodnia diecezji przemyskiej. Odległość ta w przypadku najbardziej oddalonych od siebie miejscowości, a więc do Polańczyka, leżącego na wschodniej powojennej granicy diecezji w prostej linii do leżącego przy jej wschodniej przedwojennej granicy Bilcza w dekanacie medenickim wynosiła 142,5 km.

Tym samym za wschodnią granicą pozostało 5 dekanatów w całości: drohobycki, mościski, rudecki, samborski i wiszeński z 58 parafiami. Nadto części dekanatów: dobromilskiego – 5 parafii z 11 w 1938 roku, jaworowskiego – 6 parafii z 8 w 1938 roku, leskiego – 4 parafie z 11 parafii w 1938 roku i przemyskiego zamiejskiego 2 parafie z 10 w 1938 roku⁹.

W 1951 roku miała miejsce Akcja H-T, przeprowadzona na mocy układu z 15 lutego 1951 podpisanego w Moskwie przez pełnomocnika prezydenta RP, Bolesława Bieruta, Aleksandra Zawadzkiego i pełnomocnika Prezydium Rady Najwyższej ZSRR Andrieja Januarowicza Wyszynskiego. Akcja ta spowodowała zmianę granic państwowych w Bieszczadach¹⁰, pociągając za sobą zmianę granic i struktur terytorialnych diecezji przemyskiej. Ta zamiana granic pomiędzy Polską a Związkiem Sowieckim z 1951 roku była największą po wojnie korektą graniczną w Polsce i obejmowała tereny o powierzchni 480 km². Do Polski wracały Ustrzyki Dolne i wsie leżące w wysokich Bieszczadach w dzisiejszych gminach: Ustrzyki Dolne, Czarna i Lutowska. W Bieszczady przesiedlono 3934 osoby, czyli ponad tysiąc rodzin¹¹. W wyniku Akcji H-T granica wschodnia diecezji przemyskiej przesunęła się około 28 km na wschód na odcinku między Rajskim a przygranicznym Michniowcem.

Ustalone wówczas granice diecezji, zarówno te faktyczne, jak i kanoniczne, obejmowały także 74 parafie znajdujące się za granicą państwa polskiego

8 P. Eberhardt, *Granice polityczne Polski i jej sąsiadów w XX wieku (wybrane zagadnienia)*, Kraków 2018, s. 246.

9 M. Kapłon, *Diecezja przemyska w latach 1944–1964*, Rzeszów–Przemyśl 2015, s. 100–101; *Schematyzm 1938*, dz. cyt., s. 208.

10 *Historia Polski 1945–1989. Wybór materiałów źródłowych*, red. M. Kozaczka, Przemyśl 2000, s. 60; J. Tebinka, *Proponowana zmiana polskiej granicy wschodniej*, „Dzieje Najnowsze” 26 (1994), s. 71–72.

11 *Bieszczady: ekspozycja przypominająca przesiedlenia sprzed 65 lat*, [https://dzieje.pl/wystawy/\(21 11 2022\)](https://dzieje.pl/wystawy/(21%2011%2022)); zob. M. Buziewicz, *Stąd nasz ród! Bełz, Krystynopol, Ostrów, Sokal, Uhnów, Wareż. „Akcja HT-1951”*, Ustrzyki Dolne 2001; A. Wawryniuk, *Korekta polsko-ukraińskiej granicy państwowej w 1951 r. – Ustrzyki Dolne*, https://shron1.chtyvo.org.ua/Vavryniuk_Andrii/Korekta_polsko-ukrainskiej_granicy_panstwowej_w_1951_r__Ustrzyki_Dolne__pl.pdf (21 11 2022).

w obrębie sowieckiej republiki ukraińskiej – przetrwały do 25 marca 1992, kiedy to przeprowadzona została gruntowna reorganizacja administracji kościelnej w Polsce, z dostosowaniem także granic kanonicznych do kordonów politycznych¹². Rocznik diecezjalny na rok 1952 pomija jednakże milczeniem kanoniczną część diecezji, która znalazła się za wschodnim kordonem.

W zakresie administracji terenowej diecezji uległy zmianie struktury dekanalna i parafialna. Z 35 dekanatów istniejących przed wybuchem II wojny światowej 6 zniknęło (w tabeli oznaczono je kursywą). W siedmiu przypadkach dotyczyło to dekanatów, które znalazły się na terenie Ukrainy sowieckiej. Trzy pozostałe to dekanaty przemyskie miejski i zamiejski oraz miechociński, które uległy likwidacji. Z dwóch pierwszych został utworzony jeden dekanat przemyski, dekanat miechociński natomiast zmienił nazwę na dekanat tarnobrzeski, co wiązało się z rozwojem urbanistycznym i industrialnym Tarnobrzega, który wchłonął wieś Miechocin. Oprócz dekanatu tarnobrzeskiego powstały cztery nowe dekanaty (w tabeli nowo powstałe dekanaty zaznaczono szarym kolorem): birczański, radymieński, ranizowski, żurawicki. W nowych granicach diecezji w 1952 roku funkcjonowało zatem 31 dekanatów.

Zwiększeniu uległa liczba placówek duszpasterskich. W 1938 roku było ich 352, a w 1952 roku nastąpił ich wzrost do 377, z czego 91 to ekspozytury. W rzeczywistości 8 parafii i 43 ekspozytury nie miały jednak w 1952 roku obsady personalnej. Sieć parafialna w 1938 roku obejmowała 2013 miejscowości, osiedla i przysiółki. Ich liczba w 1952 roku zmalała do 1485. Przyczyną tak znacznej redukcji jednostek administracyjnych było kilka. Głównym powodem było przesunięcie wschodniej granicy diecezji na zachód. Nadto wskutek wysiedleń podczas II wojny światowej i okupacji likwidacji uległy niektóre wsie i obszary zamieszkałe (pas graniczny na linii Sanu, likwidacja wsi na terenie zmilitaryzowanym przez Niemców itp.). Po wojnie, szczególnie w wyniku akcji „Wisła” w 1947 roku, wyludnione zostały wsie zamieszkałe przez ludność ukraińską i łemkowską, wśród której mieszkali także katolicy obrządku łacińskiego. Podczas tej akcji ucierpiała także polska szlachta zagrodowa i inni Polacy wyznania grekokatolickiego¹³ z terenu Bieszczadów

---

12 Porozumienie graniczne z Czechosłowacją z 1958 roku, kiedy to strona polska uzyskała ostatecznie torowisko bieszczadzkiej kolejki wąskotorowej koło Balnicy w parafii Komańcza, nie wpłynęło na zmianę struktur diecezji przemyskiej.

13 O Polakach grekokatolikach zob. T. Jagmin, *Polacy grekokatolicy na ziemi czerwińskiej*, Lwów 1939.

i Beskidów, ponieważ w czasie wysiedlenia stosowano kryterium wyznaniowe, a nie brano pod uwagę świadomości narodowej¹⁴.

Tabela 1. Zestawienie stanu personalnego duchowieństwa i stanu posiadania diecezji przemyskiej w 1938 i 1952 roku¹⁵

Dekanat		Liczba księży				Liczba parafii, ekspozytur		Liczba miejscowości		Kościoły		Kaplice publiczne		Kaplice półpubliczne i prywatne		Ochronki, przedszkola, domy dziecka, domy opieki, szkoły	
		diecezjalnych		zakonnych													
		'38	'52	'38	'52	'38	'52	'38	'52	'38	'52	'38	'52	'38	'52	'38	'52
Przemyski	<i>miejski</i>	45		17		5		20		11		22		5		14	
	<i>poza-miejski</i>	15	40	4		10	11 ¹	88	44	14	30	5	17	2	4	7	4
Birczański		–	4	–	3	–	6	–	49		34		9		–		–
Brzosteki		13	12	–		7	7	36	33	7	7	5	7	2	–	1	1
Brzozowski		19	19	10	15	11	11	19	15	11	12	8	10	5	3	4	6
<i>Dobromilski</i>		16	–	4	–	11	–	95	–	12	–	15	–	1	–	3	–
<i>Drohobycki</i>		32	–	4	–	15	–	117	–	19	–	19	–	4	–	5	–
Dukielski		10	10	3	3	7	8	30	29	9	10	1	3	–	–	–	–
Dynowski		26	22	–	–	14	22	64	67	15	24	8	16	2	–	5	4
Głogowski		22	17	–	–	13	10	56	28	13	10	10	6	–	1	4	5
Jaćmierski		12	17	–	–	9	15	39	38	9	19	6	8	1	1	3	3
Jarosławski		26	30	6	8	9	14	58	36	12	22	8	5	9	1	15	8
Jasielski		27	21	4	3	9	9	69	65	11	11	11	13	2	–	4	2
<i>Jaworowski</i>		12	–	–	–	8	–	75	–	8	–	15	–	1	–	4	–
Krośnieński		23	30	7	8	11	14	34	37	14	15	12	12	2	–	8	3
Leski		14	14	–	–	11	21	167	168	13	102	11	8	2	1	4	2
Leżajski		21	22	7	6	10	11	46	40	11	16	7	6	1	–	5	1
Łańcucki		18	20	–	–	10	13	26	26	12	16	3	6	2	–	4	1
<i>Miechociński</i>		15	–	4	–	9	–	43	–	10	–	7	–	3	–	4	–
<i>Mościski</i>		16	–	9	–	12	–	76	–	14	–	4	–	2	–	2	–
Pruchnicki		22	20	–	–	12	15	59	46	15	17	5	7	1	1	7	3
Przeworski		29	29	2	5	15	18	60	55	18	18	5	5	2	–	4	5
Radymieński		–	14	–	–	–	–	–	35	–	22	–	5	–	1	–	3
Raniżowski		–	14	–	–	–	9	–	46	–	9	–	6	–	1	–	1
Rozwadowski		16	13	6	8	8	9	53	45	9	9	7	2	1	1	4	1
<i>Rudecki</i>		13	–	–	–	8	–	18	–	10	–	11	–	2	–	3	–
Rudnicki		14	19	–	–	8	9	45	48	8	10	7	6	–	2	1	4
Rymanowski		15	15	4	–	9	11	42	44	9	25	6	4	4	3	8	5

14 S. Nabywaniec, *Szkice do dziejów kościoła i parafii Najświętszej Maryi Panny Królowej Polski w Ustrzykach Dolnych*, Ustrzyki Dolne 2022, s. 22.

15 Opracowanie własne na podstawie: *Schematyzm 1938*, dz. cyt., s. 208; *Rocznik 1952*, dz. cyt., s. 179.

Dekanat	Liczba księży				Liczba parafii, ekspozytur	Liczba miejscowości	Kościoły		Kaplice publiczne		Kaplice półpubliczne i prywatne		Ochronki, przedszkola domy dziecka, domy opieki, szkoły			
	diecezjalnych		zakonnych													
	'38	'52	'38	'52											'38	'52
Rzeszowski	40	41	5		13	15	52	32	16	17	13	8	4	3	7	6
<i>Samborski</i>	30	–	33	–	15	–	180	–	18	–	12	–	6	–	12	–
Sanocki	19	16	4		9	13	90	83	12	34	8	5	5	1	5	1
Sieniawski	7	6	–	–	6	6	41	38	6	15	3	2	–	–	4	1
Sokołowski	13	13	–		8	8	31	26	9	9	–	–	–	–	1	1
Strzyżowski	25	27	–		13	18	72	65	13	20	13	15	2	1	1	4
Tarnobrzeski	–	15	–		–	9	–	39	–	9	–	10	–	1	–	2
Tyczyński	21	22	2		11	13	35	30	12	12	6	5	–	–	3	3
Ulanowski	10	11	–		8	9	47	53	10	10	3	6	–	–	2	2
<i>Wiszeński</i>	8	–	2	–	6	–	42	–	7	–	8	–	–	–	–	–
Żmigrodzki	16	22	10		12	19	78	76	12	27	10	8	1	–	2	–
Żurawicki	–	13	–	–	–	11	–	49	–	48	1	–	–	–	–	4
Razem	680	622	147	124	352	377	2103	1485	409	639	338	220	74	26	160	86

W niektórych przypadkach odrębne przed wojną miejscowości zostały administracyjnie scalone w jedną jednostkę.

Infrastrukturę duszpasterską w diecezji stanowiły kościoły, kaplice publiczne, półpubliczne i prywatne. W 1938 roku diecezja posiadała 409 kościołów. Ich liczba w 1952 roku wzrosła do 639, mimo iż za wschodnią granicą znalazło się ich kilkadziesiąt. Na tak znaczny wzrost liczby kościołów – parafialnych i innych – wpłynął fakt przejęcia greckokatolickich cerkwi. Wprawdzie tylko część z nich została włączona na stałe do kultu religijnego, w większości przypadków sprawowano tam kult sporadycznie, lecz nadano im status kościołów parafialnych lub filialnych.

Znacząco natomiast spadła liczba kaplic mszalnych. O ile w przededniu wybuchu II wojny światowej diecezja dysponowała 338 kaplicami publicznymi i 74 półpublicznymi i prywatnymi – łącznie 412 obiektów, to w 1952 roku odpowiednio liczby te przedstawiały się następująco: 220 kaplic publicznych i 26 półpublicznych i prywatnych. W odniesieniu do stanu przedwojennego łączna ich liczba wynosiła 246 i była mniejsza o 166 kaplic. Tak znaczący spadek liczby kaplic był pochodną zmian politycznych i społeczno-etnicznych. Zdecydowana większość kaplic w przedwojennych granicach diecezji znajdowała się w miejscowościach o dużym odsetku ludności ukraińskiej i ruskiej obrządku greckokatolickiego. Od czasów biskupa Józefa Sebastiana Pelczara (1900–1924) dla mieszkającej tam ludności polskiej obrządku łaciń-

skiego wznoszono kaplice mszalne. Tam też w dużej mierze koncentrowały się żeńskie placówki zakonne, przy których otwierano publiczne lub półpubliczne kaplice oraz kaplice cmentarne. Wraz z nową delimitacją państwową kaplice te znalazły się poza granicami Polski. Uwzględnić należy także pewną liczbę kaplic – głównie półpublicznych i prywatnych – przy dworach, w dworach i pałacach. Uległy one likwidacji po obu stronach granicy wraz z upadkiem własności szlacheckiej.

Na terenie diecezji funkcjonowały również instytucje kościelne o charakterze charytatywno-opiekuńczo-socjalnym, edukacyjnym i medycznym. Były to przede wszystkim ochronki, przedszkola, domy dziecka i sierocińce, a także domy opieki dla ludzi starszych i chorych. W mniejszym stopniu były to szkoły i szpitale. Zdecydowaną większość tych placówek prowadziły zakony i zgromadzenia – prym wiodły zakony i zgromadzenia żeńskie. Dość liczne były jednakże przez II wojnę światową także parafialne domy opieki dla ludzi starszych i chorych utrzymywanych przez parafie i proboszczów. Ogółem w 1938 roku wspomnianych instytucji kościelnych było 160. Liczba ich do 1952 roku zmalała do 86. Likwidacji uległy placówki za wschodnią granicą Polski i tylko część z nich reaktywowała swą działalność w nowych granicach diecezji. Niemal całkowitej likwidacji uległy parafialne domy opieki pozostające pod kuratelą proboszczów.

Spustoszenia w zakresie prowadzonych w diecezji dzieł charytatywnych i opiekuńczych dokonały władze państwowe, przejmując w lutym 1950 roku prowadzone przez siostry zakonne przedszkola Caritas – 79 placówek i 15 domów dziecka¹⁶.

Przed II wojną światową w diecezji pracowało lub przebywało na jej terenie 727 kapłanów, w tym 680 diecezjalnych i 147 zakonnych – łącznie 827. W maju 1952 roku liczba rodzimego duchowieństwa diecezjalnego przebywającego w diecezji w 1952 roku wynosiła 622 osoby. Nadto 122 kapłanów diecezji przemyskiej pozostawało poza diecezją. Realnie diecezja liczyła 744 kapłanów diecezjalnych. Łącznie z 124 księżmi zakonnymi i 27 kapłanami spoza diecezji w diecezji przebywało 773 duchownych. Wśród księży z obcych diecezji byli głównie uciekinierzy i przesiedleńcy z terenu łańciskiej archidiecezji lwowskiej, a być może i duchowni, którzy przybyli do diecezji przemyskiej w czasie okupacji z polskich diecezji wcielonych do III Rzeszy, oraz dwaj kapłani obrządków wschodnich – greckokatolicki i ormiańskokatolicki, którzy podjęli pracę w obrządku łańciskim. W duszpasterstwie zaangażowanych było 278 proboszczów (w tym 2 zakonników i 2 spoza diecezji),

¹⁶ M. Kapłon, *Diecezja przemyska*, dz. cyt., s. 599.

48 ekspozytów (w tym jeden zakonnik i 6 kapłanów obcych), 117 wikariuszy współpracowników (w tym 14 zakonnych), 68 katechetów stałych (z czego cztery to zakonnicy i trzech kapłani spoza diecezji), 78 emerytów, kapelanów i innych (w tym 17 zakonnych i obcych).

Od marca 1938 roku do 1951 roku włącznie zmarło śmiercią naturalną, zginęło lub zostało zamordowanych przynajmniej 236 kapłanów – dla roku 1947 brak jest danych. W tych samych latach święcenia kapłańskie przyjęło 239 alumnów. W latach 1939 i 1943 święceń kapłańskich udzielono dwukrotnie w ciągu roku. W 1940 roku i w latach 1946–1947 nie wyświęcono ani jednego kapłana.

W 1938 roku zmarło 16 kapłanów; w 1939 – 20 (w tym 3 zginęło od bomby i jeden został zabity); w 1940 roku – 12 (w tym 2 w więzieniach w Przemyślu i w Lesku oraz 2 w obozie koncentracyjnym w Dachau); w 1941 – 22 (w tym 3 w KZ w Dachau, jeden w niemieckim więzieniu, a 4 zostało zamordowanych); w 1942 roku – 29 (w tym 5 w KZ w Dachau, jeden stracony, jeden zamordowany i jeden zmarł na emigracji w Szkocji – kapelan WP); w 1943 roku – 12 (w tym 3 w obozach koncentracyjnych w Auschwitz, Dachau i w Majdanku, 2 zamordowanych); w 1944 roku – 22 (w tym 5 zamordowanych, jeden zginął od bomby i jeden zginął w powstaniu warszawskim); w 1945 roku – 14 (w tym jeden w KZ Auschwitz), w 1946 roku – 12 (w tym jeden zamordowany), w 1947 roku – brak danych; w 1948 roku – 17 (w tym jeden zabity); w 1949 roku – 18 (wszyscy śmiercią naturalną); w 1950 roku – 22 (wszyscy śmiercią naturalną); w 1952 roku – 20 (wszyscy śmiercią naturalną).

W latach 1949–1951 ekskardynację z diecezji przemyskiej otrzymało 25 kapłanów. Inkardynowali się oni głównie do administratury apostolskiej we Wrocławiu – 18 księży (w tym 3 ze stopniem doktora teologii). Do administratury apostolskiej w Gorzowie Wielkopolskim – 4, do archidiecezji lwowskiej z siedzibą w Lubaczowie dwóch i do archidiecezji poznańskiej jeden kapłan.

W obliczu wybuchu II wojny światowej bp Franciszek Barda podjął decyzję o wyświęceniu na kapłanów alumnów z czwartego roku studiów seminaryjnych. Święcenia miały miejsce 10 października 1939 roku. Kolejne święcenia prezbiteratu odbyły się dopiero w 1941 roku. Dwukrotnie święceń kapłańskich udzielono także w 1943 roku – 24 stycznia i 4 marca. W wyniku zajęcia przez władze okupacyjne sowieckie, a następnie niemieckie budynku Seminarium Duchownego w Przemyślu, od 1940 roku zaledwie tolerowana przez władze okupacyjne instytucja seminaryjna funkcjonowała w Brzozowie w budynkach: Zdrojowym, willi biskupiej „Anatolówka” i w leśniczówce. Ze względu na zniszczenia budynków seminaryjnych klerycy powrócili do

Przemysła dopiero w 1946 roku. W latach 1940–1946 święcenia kapłańskie przyjęło 93 „leśnych seminarzystów”¹⁷.

W roku akademickim 1951–1952 liczba alumnów w Seminarium Duchownym w Przemyśle przedstawiała się następująco: diakoni (rok V) – 20; rok IV – 21; rok III – 41; rok II – 45; rok I – 60. Nadto na wykłady do Instytutu Teologicznego uczęszczało 10 kleryków z zakonu cystersów. Na studiach specjalistycznych w Rzymie przebywało dwóch księży i w KUL-u – czterech księży.

Od 1902 roku działało też Seminarium Biskupie Mniejsze. W 1938 roku rektorem tego tzw. małego seminarium, którego wychowankami było 28 uczniów gimnazjum i liceum, był ks. Michał Jastrzębski. Wojna i okupacja spowodowały czasowe zamknięcie małego seminarium¹⁸. W 1952 roku w małym seminarium, pod kierunkiem rektora ks. Antoniego Gagatnickiego i ojca duchownego ks. Bolesława Taborskiego, kształciło się i formowało 37 alumnów. Był to już przedostatni rok funkcjonowania tej instytucji w diecezji przemyskiej¹⁹.

Tabela 2. Osoby zakonne, katolicy, żydzi i akatolicy w diecezji przemyskiej w 1938 i 1952 roku²⁰

Dekanat	Liczba klasztorów				Liczba katolików		Liczba		Liczba Żydów		Liczba	
	męskie		żeńskie		o. ł.		grekokatolików				akatolików	
	1938	1952	1938	1952	1938	1952	1938	1952	1938	1952	1938	1952
Przemyski miejski	5		12		27833		13186		18717		220	
Przemyski pozamiejski	1	5	7	23	19952	44715	41893	–	2127	–	36	
Birczański	–	1	–	1	–	8100	–	–	–	–	–	
Brzosteki	–	–	1	1	21495	22118	–	–	908	–	2	–
Brzozowski	1	1	3	10	30608	34087	2487	–	2146	–	40	–
<i>Dobromilski</i>	1	–	2	–	20422	–	49634	–	6225	–	218	–
<i>Drohobycki</i>	1	–	8	–	51194	–	153512	–	31234	–	3019	–
Dukielski	1	1	–	–	15728	16069	4563	–	1609	–	107	–
Dynowski	–	–	5	6	44291	40376	12431	–	3608	–	79	–
Głogowski	–	–	3	6	47758	29698	3	–	2477	–	82	–
Jaćmierski	–	–	3	4	25598		7349	–	583	–	491	–

17 Sowieci zajęli gmach seminaryjny w Przemyśle 9 XII 1939. 8 V 1940 rozpoczęło swą działalność „leśne seminarium” w Brzozowie i funkcjonowało tam do 27 VI 1946. Zob. M. Kapłon, *Diecezja przemyska*, dz. cyt., s. 210.

18 J. Rąb, *Diecezja przemyska w latach 1939–1951*, Iwonicz Zdrój 1979, s. 103 (mps w Bibliotece Metropolitalnego Wyższego Seminarium Duchownego w Przemyśle).

19 M. Kapłon, *Diecezja przemyska*, dz. cyt., s. 270.

20 Opracowanie własne na podstawie: *Schematyzm 1938*, s. 208; *Rocznik 1952*, s. 179.

Dekanat	Liczba klasztorów				Liczba katolików		Liczba		Liczba Żydów		Liczba	
	męskie		żeńskie		o. ł.		grekokatolików				akatolików	
	1938	1952	1938	1952	1938	1952	1938	1952	1938	1952	1938	1952
Jarosławski	2	2	11	12	42324	46264	29939	–	9410	–	113	–
Jasielski	1	1	4	4	42606	44798	96	–	3149	–	59	–
<i>Jaworowski</i>	–	–	4	–	10408	–	50736	–	4679	–	125	–
Krośnieński	2	2	9	8	41608	50170	5417	–	4064	–	48	–
Leski	–	–	3	2	17901	21852	82446	–	11514	–	994	–
Leżajski	1	1	6	7	45491	45915	4470	–	3617	–	25	–
Łańcucki	–	–	4	4	36409	40157	952	–	2449	–	23	–
<i>Miechociński</i>	1	–	6	–	37692	–	–	–	2697	–	14	–
<i>Mościcki</i>	1	–	2	–	21389	–	41309	–	2309	–	265	–
Pruchnicki	–	–	7	6	34045	34213	11923	–	1569	–	8	–
Przeworski	1	1	4	9	60145	59027	2084	–	3342	–	–	–
Radymieński	–	–	–	4	–	18900	–	–	–	–	–	–
Raniżowski	–	–	–	2	–	31789	–	–	–	–	–	–
Rozwadowski	1	1	2	1	27373	26922	–	–	2727	–	38	–
<i>Rudecki</i>	–	–	2	–	23332	–	45068	–	5117	–	250	–
Rudnicki	–	–	1	5	30335	40428	19	–	2140	–	10	–
Rymanowski	2	2	4	5	19869	21860	16214	–	2313	–	654	–
Rzeszowski	1	2	11	8	64109	76224	1038	–	11745	–	40	–
<i>Samborski</i>	4	–	9	–	39994	–	122912	–	21441	–	135	–
Sanocki	1	1	5	5	27753	31379	44925	310	7256	–	51	–
Sieniawski	–	–	4	3	9708	11349	16874	–	1947	–	–	–
Sokołowski	–	–	1	2	27956	27883	–	–	2267	–	30	–
Strzyżowski	–	–	2	5	49049	54112	4194	–	3401	–	1	–
Tarnobrzeski	–	1	–	6	–	34507	–	–	–	–	–	–
Tyczyński	1	1	2	3	42065	42924	–	–	1353	–	–	–
Ulanowski	–	–	1	3	21037	20600	669	–	1194	–	547	–
<i>Wiszeński</i>	1	–	–	–	12682	–	23155	–	1610	–	–	–
Żmigrodzki	1	1	1	1	28658	30649	10634	–	2024	–	–	–
Żurawicki	–	–	–	6	–	21344	–	–	–	–	–	–
Razem:	31	24	149	164	1119822	1057764	801032	310	184697	–	7724	–

Przed wybuchem II wojny światowej w diecezji przemyskiej działało 31 klasztorów i domów zakonnych męskich, w których przebywało i prowadziło życie zakonne oraz oddziaływało religijnie na wiernych 147 ojców i księży zakonnych, 175 braci i 94 kleryków zakonnych i nowicjuszy. O wiele liczniejsze były klasztory i domy zakonne żeńskie – 149, w których życie zakonne prowadziło i posługi pełniło ok. 1250 sióstr. Życie zakonne w 1952 roku koncentrowało się w 24 klasztorach i domach zakonnych męskich, w których

przebywało 124 zakonników, oraz w 164 klasztorach i domach zakonnych żeńskich skupiających 1363 siostry zakonne.

Rozsiane po diecezji przemyskiej klasztory i domy zakonne odgrywały bardzo ważną rolę w kształtowaniu religijności i pobożności oraz pielęgnowaniu kultu Bożego. Byli to: dominikanie – 3 klasztory, franciszkanie bernardyni – 5 klasztorów, franciszkanie reformaci – 3 klasztory, franciszkanie konwentualni – 5 klasztorów, franciszkanie kapucyni – 3 klasztory, karmelici trzewiczkowi – 1 klasztor, bonifratrzy – 1 klasztor, jezuici – 2 klasztory, redemptoryści – 1 klasztor, salezianie – 1 klasztor i 2 domy, saletyni – 1 klasztor i 2 domy, michalici – 1 klasztor, sercanie – 1 klasztor, albertyni – 1 klasztor.

Swe klasztory i domy zakonne w 1952 roku nadal posiadali: dominikanie – 3 klasztory, franciszkanie bernardyni – 4 klasztory, franciszkanie reformaci – 2 klasztory, franciszkanie konwentualni – 5 klasztorów i 1 dom zakonne, franciszkanie kapucyni – 2 klasztory, karmelici bosci – 1 klasztor, bonifratrzy – 1 klasztor, jezuici – 1 klasztor, salezianie – 1 klasztor, albertyni – 1 klasztor.

Przedwojenna diecezja przemyska obfitowała w zakony i zgromadzenia żeńskie, które posiadały klasztory i wiele domów zakonnych na jej terenie: benedyktynki – 1 klasztor, wizytki – 1 klasztor, karmelitanki bosc – 1 klasztor, szarytki – 7 domów zakonnych, dominikanki – 4 domy zakonne, felicjanki – 1 klasztor i 7 domów zakonnych, opatrnościanki – 1 klasztor i 3 domy zakonne, niepokalanki – 1 klasztor, boromeuszki – 3 domy zakonne, służebniczki starowiejskie – 1 klasztor i 93 domy zakonne, służebniczki dębickie – 14 domów zakonnych, józefitki – 2 domy zakonne, marianki – 1 klasztor i 15 domów zakonnych, sercanki – 8 domów zakonnych, serafitki – 5 domów zakonnych, nazaretanki – 1 klasztor, prezentki – 1 dom zakonne, albertynki – 5 domów zakonnych, michalitki – 1 klasztor i 5 domów zakonnych, klawierianki – 1 klasztor, duchaczki (kanoniczki) – 1 dom zakonne.

Żeńskie zakony i zgromadzenia żeńskie posiadające w 1952 roku klasztory i domy zakonne to: benedyktynki – 1 klasztor, wizytki – 1 klasztor, karmelitanki bosc – 1 klasztor, szarytki – 4 domy zakonne, dominikanki – 6 domów zakonnych, felicjanki – 1 klasztor i 5 domów zakonnych, opatrnościanki – 1 klasztor i 2 domy zakonne, niepokalanki – 1 klasztor, boromeuszki – 2 domy zakonne, służebniczki starowiejskie – 1 klasztor i 78 domów zakonnych, służebniczki dębickie – 1 klasztor i 11 domów zakonnych, józefitki – 4 domy zakonne, marianki – 11 domów zakonnych, sercanki – 7 domów zakonnych, serafitki – 1 klasztor i 6 domów zakonnych, nazaretanki – 1 klasztor, prezentki – 2 domy zakonne, albertynki – 7 domów zakonnych, michalitki –

1 klasztor i 4 domy zakonne, salezjanki – 1 dom zakonny, saletynki – 1 dom zakonny i klawerianki 1 klasztor.

Liczba wiernych w diecezji w 1952 roku zmniejszyła się w porównaniu do roku 1938 o 62058 osób. Wpływ na to miała eksterminacja ludności polskiej w okresie II wojny światowej zarówno pod okupacją niemiecką, jak i sowiecką oraz powojenne migracje. Wojenne i okupacyjne oraz powojenne braki demograficzne w pewnym stopniu były niwelowane przez napływ już w latach 1939–1944 znacznej liczby ludności polskiej z terenów włączonych do III Rzeszy, po wojnie zaś przez wysiedleńców z Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej. W wielu miejscowościach zamieszkiwanych do końca wojny przez ludność obrządku greckokatolickiego szeregi wiernych Kościoła rzymskokatolickiego zasilili osoby, które w celu uniknięcia przymusowego wysiedlenia do Związku Sowieckiego dokonały zmiany obrządku z greckokatolickiego na łaciński²¹.

Będąca największą po wojnie korektą graniczną w Polsce zamiana granic pomiędzy Polską a Związkiem Sowieckim z 1951 roku w ramach wspomnianej akcji H-T objęła ok. 14 tys. mieszkających dotąd na żyznych terenach tzw. Grzędy Sokalskiej, z czego w Bieszczady przesiedlono 3934 osoby. Oprócz przesiedleńców pojawili się w Bieszczadach pracownicy administracji i służby bezpieczeństwa oraz aktywiści partyjni²². Niestety dawnym mieszkańcom Ustrzyk Dolnych i okolic – Polakom, którzy mieszkali na tej ziemi i w tym mieście do 1939 roku – nie zezwolono na powrót do swoich ojcowizn, mimo podejmowanych zabiegów. Tylko nieliczne przedwojenne rodziny „na dziko” powróciły w swe rodzinne strony i zajęły swoje dawne domostwa²³.

Zmianie uległa nie tylko demografia ludności wyznania rzymskokatolickiego, ale także, i to niemal całkowicie, zmieniło się oblicze religijne, obrządkowe oraz etniczne i narodowościowe mieszkańców terenu diecezji przemyskiej. W 1938 roku na jej terenie mieszkały 801032 osoby wyznania greckokatolickiego. W 1952 roku obecność grekokatolików w liczbie 310 odnotowano jedynie w dekanacie sanockim, w parafii Komańcza, która to wieś pod względem przynależności do administracji cerkiewnej należała do byłej administratury apostolskiej łemkowszczyzny. Należy przypuszczać, że liczba grekokatolików mieszkających na terenie łacińskiej diecezji przemyskiej była

21 Zob. m.in. S. Nabywaniec, J. Rogula, *Nad Sanem i... Sjanom. Działania nacjonalistów ukraińskich w powiecie brzozowskim w latach 1944–1945*, [w:] *Przed i po akcji „Wista”*, red. A. Chabasińska, P.A. Leszczyński, B.A. Orłowska, M. Pecuch, Gorzów Wielkopolski 2012, s. 19–38.

22 S. Nabywaniec, *Szkie, dz. cyt.*, s. 24.

23 M. Dziurzyńska, *Wspominki ustrzyckie*, „Bieszczad. Rocznik Towarzystwa Opieki nad Zabytkami. Oddział Bieszczadzki” 4 (1997), s. 128.

w 1952 roku znacznie większa. Ludność ta jednak nie ujawniała swojej przynależności obrządkowej z obawy przed ewentualnymi wysiedleniami lub innymi trudnościami. Pod względem narodowościowym byli to Ukraińcy, Rusini, Łemkowie i Zamieszkańcy.

Liczną grupą odrębną narodowościowo i religijnie byli Żydzi wyznania mojżeszowego – głównie w formie chasydyzmu. W granicach przedwojennej diecezji przemyskiej mieszkało ich 184967. Rocznik na rok 1952 nie podawał żadnych informacji o populacji ludności żydowskiej, która w latach okupacji niemieckiej została poddana niemal całkowitej eksterminacji.

Rocznik na rok 1938 podaje także liczbę akatolików. Było ich wówczas 7724. Ich skupiskami były głównie dekanaty: drohobycki, leski, rymanowski, jaćmierski i mościski. Nie podano jednak informacji, do jakich denominacji wyznaniowych należeli owi akatolicy. W roczniku na 1952 roku nie podano żadnej informacji o liczbie akatolików.

Dane zawarte w obu analizowanych rocznikach diecezjalnych wskazują na duże i istotne zmiany, jakie zaszły w obrębie diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego w latach 1938–1952. Zmiany te są widoczne już przy pobieżnym zestawieniu danych z obu roczników, jednakże, poza kwestiami granicy, trudne do zestawienia statystycznego. Prostą komparację utrudnia fakt, iż rozgraniczenie polityczne nie dokonało prostego podziału. W jego wyniku nastąpiły poważne przesunięcia demograficzne, lokalizację zmieniło wiele osób i instytucji kościelnych związanych z diecezją przemyską. Wpływ na zmiany w pozostałej w granicach Polski części diecezji miały także wydarzenia jeszcze z czasów okupacji – ze zrozumiących względów mało udokumentowane, a także formalne i nieformalne przeobrażenia i zwroty dotyczące kwestii demograficznych, etnicznych, wyznaniowych i obrządkowych. Wszystko to złożyło się na wielowektorowość zmian i przemian, jakie nastąpiły w strukturze, organizacji i stanie osobowym diecezji przemyskiej, a także w państwowej administracji terytorialnej. Aby uchwycić te zmiany, należy dokonać szczegółowej analizy danych w oparciu o inne źródła, gdyż roczniki nie zawierają wielu istotnych danych koniecznych zarówno do szczegółowej analizy, jak i całościowej syntezy.

Abstrakt

Diecezja przemyska obrządku łacińskiego w świetle roczników diecezjalnych na lata 1938 i 1952. Próba bilansu zysków i strat

Roczniki diecezji przemyskiej na lata 1938 i 1952 zasługują na szczególną uwagę i analizę zawartości. Pierwszy z nich jest ostatnim schematycznym zestawieniem dotyczącym stanu diecezji przed II wojną światową i zmian, jakie pociągnęła ona za sobą. Rocznik na 1952 rok jest pierwszym po II wojnie światowej wydanym drukiem. Ukazuje on sytuację w diecezji w bardzo newralgicznym punkcie dziejowym dla niej i w polityce wyznaniowej państwa. Powierzchnia diecezji w wyniku powojennej zmiany granicy państwowej zmniejszyła się w porównaniu z jej stanem z 1939 roku o jedną trzecią swego terytorium. W 1951 roku miała miejsce Akcja H-T. Zmieniła ona linię granicy państwowej w Bieszczadach, pociągając za sobą zmianę granic i struktur terytorialnych diecezji przemyskiej. W zakresie administracji terenowej diecezji z 35 dekanatów istniejących przed wybuchem II wojny światowej 6 zaniknęło, 7 znalazło się na terenie Ukrainy sowieckiej, 3 uległy likwidacji, powstał jeden nowy dekanat i jeden zmienił nazwę. Zwiększeniu uległa liczba placówek duszpasterskich. Na wzrost ich liczby i liczby kościołów wpłynęło przejęcie opuszczonych greckokatolickich parafii i cerkwi przez Kościół rzymskokatolicki. W dużej mierze likwidacji uległy kościelne placówki wychowawczo-opiekuńcze i edukacyjne. W latach 1939–1952 kilkunastu kapłanów zostało zamordowanych przez Niemców i nacjonalistów ukraińskich. W wyniku zamknięcia seminarium duchownego i tzw. małego seminarium oraz szkół średnich drastycznie zmalała liczba kandydatów do kapłaństwa. Redukcji uległy także placówki zakonne męskie i żeńskie w wyniku wojny, zmiany granic diecezji i działań władz komunistycznych. Zmniejszeniu uległa też liczba wiernych oraz zmienił się ich profil pod względem pochodzenia – na teren diecezji przybyło wielu wygnańców z terenów włączonych do ZSRR. Diecezja poniosła także straty materialne i kulturowe na skutek zniszczeń kościołów, grabieży archiwaliów, dzieł sztuki i innych utensyliów kościelnych.

Słowa kluczowe: diecezja przemyska obrządku łacińskiego, II wojna światowa, straty wojenne, zmiana granic, roczniki diecezjalne

Abstract

The Diocese of Przemyśl of the Latin Rite in the Light of the Diocesan Yearbooks of 1938 and 1952. An Attempt to Account for Gains and Losses

The yearbooks of the Przemyśl Diocese of 1938 and 1952 deserve special attention and an analysis of their contents. The former was the last schematic account of the state of the diocese before the Second World War and the subsequent changes it entailed. The 1952 yearbook, on the other hand, was the first to be printed after the Second World War. It describes the situation of the diocese at a very delicate time in its history with regard to the state's confessional policy. The territory of the diocese, following the post-war change of national borders, had shrunk by a third of what it was in 1939. In 1951, the H-T Action took place, which led to the change of national boundaries in the Bieszczady Mountains, resulting in the alteration of the boundaries and territorial structure of the Przemyśl Diocese. With regard to the territorial administration of the diocese, of the 35 deaneries existing before the outbreak of the Second World War, 6 deaneries disappeared, 7 ended up in the territory of Soviet Ukraine, 3 were liquidated, 1 new deanery was created and 1 changed its name. The growing number of pastoral institutions and churches led to the acquisition of abandoned Greek Catholic churches and parishes by the Roman Catholic Church. The educational and welfare institutions of the Church were largely liquidated. Between 1939 and 1952, several priests were killed by the Germans and Ukrainian nationalists. Following the closure of the seminary and the so-called minor seminary, as well as secondary schools, the number of candidates for the priesthood decreased drastically. Religious institutions for men and women also decreased due to the war, the change of diocesan boundaries and the measures taken by the Communist authorities. The number of the faithful also decreased, and their profile changed: many returned to the diocese from exile from the territories annexed by the USSR. The diocese also suffered material and cultural losses due to the destruction of churches, the looting of archival materials, works of art and other ecclesiastical utensils.

Keywords: Latin Rite Diocese of Przemyśl, World War II, war losses, boundary changes, diocesan annals